

ԱՂԵՐՍԱՆՔ ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԻ.

Պարսկահայ եմ, միշտ խնդրեմ՝ օգնէ դու մեզ Տէր Աստուած,

Պանդուխտ ուրիշ խորշերում մի օր կաննա մեզի այց:

Եւրոպացի մեր եղբարց ռոբոտներն արեղիր,

Տեսակ տեսակ ուսմունքներ նորանց առատ տվեցիր:

Ինչ արեցին մեր նախնիք որ մեզմէ փախաւ բարին,

Իւր առատօրէն պարգևը էլ չի տալի մեր Հային:

Հին ժամանակ շատ կ'տար, — բայց բաժնաս թէ որին,

Եղած էր նա սիրելի նախնի մեր Հայկայ քաջին:

Գարձեալ կարող եմք լինել նորան սիրելի, ինչոյ,

Վարժարաններն ծաղկին՝ մանկունք լի ուսմով:

Ձի դանդաղեն հետ մնան՝ հետեւին նորա ջանքով,

Յայնժամ բարին մեր մէջն կ'ընակի միշտ սիրով:

Տեսնես արդեօք կլինի՞, նորան կցանկային մեզմից,

Թէ յօժարեն կստանան բաժին Հայերն Պարսից:

Յայնժամ անհամբեր սրտով կծայենա ես այս տեղից,

Առէք, եղբարք, դուք ձեզ մաս՝ մեզ շատ հարկ է նորանից:

Ո՞վ հայրենակից եղբարք մեզ ձեռքի տուած ելնեմք,

Բարեբարէն օգնութիւն ուղիղ սրտով թող մաղթեմք:

Մեզ համար մի փրկութիւն թէ ուղենամք որ զանեմք,

Նոր ժամանակիս համար ուրիշ լեզուներ սովորեմք:

Մէջնունի պէս սիրահար ճափառեմ Պարսկահայ եմ,

Պտըտելով միշտ կերպեմ ազգի միջումն նոր եմ:

Չիկայ մի մարդ հարցանէ եւ իմանայ թէ ինչի՞

Բժշկեանցն վառուած է ջերմ սիրով Հայաստանի:

Ի ԹԵՆԵՆ:

ԱԶԳԱՅԻՆ

Հետագայ յօդուածը թէպէտ անկ
եւ հարկէր ուղղել ուղղակի Մեզու Հայ-
աստանի լրագրոյն եւ ի նմին հրատա-
րակել, սակայն Մեծարգոյ Յօդուածա-
գրին նամակէն կ'իմացուի՝ զի Մեզուի
խմբագրութիւն նոյնութեամբ հրատա-
րակելը զլացեր է (աւելի վերջին պար-

բերութեանցն համար) եւ Արարատայ
խմբագրութիւն ղիջանելով համալա-
ւոր գրասէրին թախանձագին խնդրա-
նաց՝ եւ ահա պարտաւորուած լինելու
բաժնի մասով՝ անկողմնակալութեամբ
արժան համարեցաւ հրատարակել ամ-
սագրոյս մէջ:

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն

« ՄԻ ԲԱՆԻ ՆԿԱՏԱՐԱՆԻ » 30 ԳՈՒՍԵՒՆ.

Բանակռուի այն սովորական ձևն — որին դժբախտաբար ընտելացել է մեր հասարակութիւնը, — բնականապէս անձնականութիւնի է ասնում, որով զրահանութեան պատկառելի ասպարէզը հայհոյանքի և յիշոցների ասպարէզի է փոխարկվում: Թէև ևս խորշվում էի մեր պարբերական և օրադրական գրականութեան մէջ մտած մոլութիւնից, որով իւրաքանչիւր գրագէտ յաղթուած է համարվում՝ եթէ այսօր չէ պատասխանում հակառակորդի երէկուան խօսքերին, որքան և նրանք յիմար և անհիմն ևս լինէին, այսու ամենայնիւ այսօր ևս ստիպուած պարտաւորվում եմ հանդէս դուրս գալ:

Ննչեալ 1877 ամի « Մեղու Հայաստանի » լրագրումը (թ. 26) հրատարակուած « մին քանի նկատմունք » վերնադրով և Շ. ստորագրութեամբ յօդուածի հեղինակն առանց որ և իցէ իմ կողմիցը նրա անձնավորութեան կամ ազգաբանութեան շօշափելոյ՝ անկուսպ կրքով յարձակուել էր իմ վրայ, ես ևս մինչև ցայսօր որոնում էի իմանալ Շ. տառով ստորագրողի ո՞վ լինէն և ապա պատասխանել. այժմ հաւաստի եղայ, որ յօդուածագիրն է զերագինս Պ. Յարութիւն Շահաղիղեանցն, որ իր անունը ծածկելոցն եմթաղրվում է թէ ինքը յօդուածագիրն ևս համոզուած է եղած իր յօդուածի անհիմն և թերուղի լինելուն, որ ահիցը չէ ստորագրել իր անունը և ազ-

գանունը, քանզի նա Պ. Արեցեանցի հեղինակութեան մասին ինձ է հայհոյում:

Մէկ հարցնող ընի Պ. Յարութիւն Խանդուեանց — Շահաղիղեանցիցը թէ՛ իմ 400 կամ 9200 ունեցած թղթակցութիւնների որքանութիւնը սո՞ւտ էր թէ ճշմարիտ, կորած էին թէ չէին կորած, քանզի էր տուել թէ հասնէ, արդեօք ի՞նչ կրիտիկական յարաբերութիւն կամ վերաբերումն ունէր հանդուցեալ Աերսէս Աթուղիկոսի մանկութեանը կամ պատանեկութեանը, որ նա ինքեան նիւթ շինելով իր յօդուածումը պատ անդ ոստոսեկով, երկարօրէն խօսում է՝ առանց որ և իցէ զրաւոր փաստեր առաջ բերելու: Պահապետ Պ. Օսքար Շահաղիղեանցը լիզու էլ ունի զրիչ էլ, նա աւելի բաւ ևս կարող էր իր գիտեցածը օրագրով հրատարակել, էն ժամանակնեա ևս եթէ իրաւացի ապացուցութիւն ունէի՝ նրան կպատասխանէի, վասն որոյ այժմ Թաւադ — կնեաղ Յարութիւն մականուանեալ պամարականի զրոյցի վրայ յենուելու էս առարկայի վրայ նրան պատասխանելը ես աւելորդ եմ համարում: Ի՛նչ Պ. Յարութիւնն՝ որ իմ էնքան թղթակցութիւններ օրինակելու համար անուանում է ինձ ծագրաբանելով՝ « Յայամաւուրք գրող », ես էս վերակոչումն ուրախութեամբ եմ ընդունում, քանզի ամեն ուսումնական անձն՝ նրա էնպէս գրելոցն իսկոյն կրնախաղաղակէ թէ՛ նա ինչ քոսոտ խելքի տէր է եղած, ի հարկէ եթէ ես ևս ուրիշների նման զբաղուէի ազգականների և դերդատանների անդամների մէջ բանտարկութիւններ քսութիւններ սերմանել, նրանց կռուացնել ու օգուտ-

ներ քաղել, անշուշտ չէի արժանանալ
« յայտնաբերող զրոյ » վերակոչման:

Եթէ մեծապատիւ Պ. Լերիցեանցն Պ. Յարութիւնից ստանալով Խանդուղեանց — Շահազիզեանց-Աամարականների ազգաբանութեան կոնդակի պատճէնն (որ ես ոչ թէ չէի կարդացած մինչեւ « Եռամսեայ Փորձ » հանդիսի IV համարումը հրատարակուիլը, նաեւ լսած եւս չէի թէ կայ մէկ էնպիսի կոնդակ) եւ նրա նախադասութիւնների միջոց յիշուած եւ ստորագրուած անձանց վրա իր բաղմակողմանի եւ հեղազոյն դատողութիւններովը քննէ, յոշոտէ, եւ նոյն Խանդուղեան — Շահազիզեան վերանուանեալ Աամարական Ներսէս Աթուղիկոսի թղթակցութիւններովը հերքէ, ջրէ կամ վաւերացնէ, արդեօք ինձ ի՞նչ վերաբերումն ունէր, եւ կամ Պ. Յարութիւնն ի՞նչպէս էր ներում ինքեան ասել թէ՛ Պ. Լերիցեանցը Շիրմաղանեանցի պատճէնէն է կնպէս դատել եւ քննել: Ենպիսի անցքի համար շատ յարմար է առանց բերել ազգային հնաւանդ առածը թէ, մի մարդ քար ձրեց պարոն ինքին, պարոն ինքը չկարողանալով քար ձողոյն մերձեւալ եւ վնասել, քարը բերանը առաւ ու զզզեց:

Ըստ ասութեան Պ. Լերիցեանցի՝ որպէս այլք, նոյնպէս եւ ես եւ Պ. Յարութիւնը Ներսէս Աթուղիկոսի կենսագրութեան մասին նրան զրաւոր նիւթեր ենք ընձեռած: Եթեմ ինդիրը սորանում է թէ, արդեօք ի՞նչ նպատակաւ է Պ. Յարութիւնը տուել եւ ի՞նչ նպատակաւ՝ ես: Եւս հրապարակաւ խոստովանուում եմ, որ իմ նպատակն եղել է հանդուցեալ Ներսէսի քաջ հայկարան զրէից դուրս

եկած, լեքը ազգային պատմութիւններով, քանի մի հազարական նամակներից մօտս մնացեալներն, որ 1873 թուին յանձնել էի Պ. Լերիցեանցին, որպէս զի նրանցից օգուտներ քաղէ եւ թերեւս ժամանակաւ էլ հրատարակէ, որ միւսների նման տարադէպ պատահմամբ անյայտ չլինին: Իսկ թաւազ — կնեազ Յարութիւն Խանդուղեանց — Շահազիզեանցի նպատակն ինչ է եղել, ասենք:

Ընմահ Ներսէսի անունը լաւ կամ վատ հրատարակուէր, արատաւորուէր, արհամարհուէր, ոչինչ նշանակութիւն չէր ունենալու Պ. Յարութիւնի համար՝ եթէ որք ձեռնամուխ չլինէր քննելու Խանդուղեան — Շահազիզեան — Աամարականների ազգատոհմի կոնդակն: Արա անհերքելի ապացուցութիւնն է 1875 ամի « Երշապոյս Երարաեան » օրագրի միջոցով հրատարակուած հեղհետէ երկար յօդուածը՝ « Ծաղկաքաղ իշխակատար կենսագրութենէ Ներսէս Ե. կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց » վերնագրով, եւ ապա տեաքակներ կազմուած ու յրուած: Եւս յօդուածի հեղինակն էր ծերունի Հ. Վարդիէլ Պատկանեանցն, որ գովելով, ներբողելով, բառարանիցն ինչ շքեղ — հրաշալի ածականներ ասես, ընտրելով, ընծայել էր Շահազիզեանց երեակայական Աամարականների ազգատոհմի անդամներին, եւ նրանց ծագումը տարել հասցրել էր Երշակունի թագաւորող սերունդին: Ըստ լաւ բացի — Ըհօ էս Բայցումն է խօսքը: — Բայց անմոռանալի Ներսէսին ընծայել էր վերակոչումներս աղէի իրաւանց հիշմ խախտող, աղբաշատ, քառաման, յաւիթեմակա լիսապարտ, Հա-

յոյ էլէդէցոյ, հին Գրքոյ, Արդո-Ռեւնց
Ֆոնէլէֆ Կալսո-դէկոսայո-նի Ռեւնա-սրոյ,
Վեոսոր, սադաւայ Կալսոյ Աշտարակցի,
նո-բոսո-դ, հաւաքապարտ-ժ, մարնիլ հայ-
րէնէայ և յն և յն:

Ապաքէն և թէ Գ. Յարութիւնի սրբ-
տումը փոքր ինչ բարի նախանձի, շնոր-
հապարտութեան և երախտագիտութեան
նշոյլ կար, նա պարտաւոր էր իր և ու-
րիշների մօտ եղած զրաւոր նիւթերը ժո-
ղովի, ի նախ ինքն՝ և թէ կարողանար, ա-
պա թէ ոչ, յանձնել էր մի ուսումնական-
նի ու խնդրել էր, որ զոնէ նա էր հերքել
«Օւղիւքադի» միջհրատարակուած ան-
հիմն կարծիքներն և նկմադրութիւններն:
Ի՛նչո՞ւ — դարձեալ բայց... Գ. Յարութիւ-
նըն էս չարեց: — Ինչի՞: Որովհետեւ կաղար-
տուէր, կարտաւորուէր, կըհերքուէր նը-
րա երեւակայական փառացի թաղաւորազն
և նախարարական ազգատոհմից ծագումն:
Եւ աժմ՝ ևս և թէ Գ. Արիցեանցն ինչ
պէս հալած եղ էր ընդունել թաւաղ —
կնեաղ Գ. Յարութիւն Խանդուկեանց —
Շահազիզեանց — կամսարականի տուած
իր ազգաբանութեան կոնդակն, ի հարկէ
չէր բուսնուիլ «Սեղու Հայաստան» օ-
րագրի էջերումը նրա անհիմն և անհամ
յօդուած:

Գ. Արիցեանցը Ներսէսի կենսադրու-
թեան մէջ (IV եռամեայ «Փորձ հան-
դիսումը») ասում է թէ բերանացի տե-
ղեկութիւնները Յարութիւն Շահազիզ-
եանից, Պալուստ Շիրմազանեանից և
այլոցից է ժողովել: Ապաքէն Գ. Յարու-
թիւնը ի՛նչպէս արդեօք մարդարեացաւ
որ հեղինակի դատողութիւնները կոնդակի
մասին՝ հեղինակի մտաց ծնունդ չէ, այլ

թէ Շիրմազանեանից ներշնչութեամբ և աղ-
բեցութեամբ է եղած: Պիտումը խելք ու-
նեցող մարդն՝ արդեօք կըներէր ինքեան,
որ կարծիքական երկմտութիւնից և նա-
խանձի կրքից ստիպուած մեծագուռն բե-
րանով էսպէս նկմադրելով այլոց վերայ
յարձակուէր: Ասեղանակ վարուիլը միայն
— միմիայն երեւակայեալ թաւաղ — կըն-
եաղ մարդու խելապասկիցը կարտադրուի
և կըցնդուի:

Գ. Յարութիւնն իր յօդուածումն ա-
ւելացնում է թէ, իբր ես իմ դործքովն և
ընթացքովն չեմ արժանացած հասարա-
կաց հաւատարմութեան: Այժմ՝ ասե-
նեք թէ ես զրոզն իր դործովն ու ընթաց-
քովն արժանացել է արդեօք հասարակաց
հաւատարմութեան: — Չէ, դարձեալ
ես արժան չեմ համարում իմ զրշին, որ
այլոց վրա համբաւները հրատարակի,
ժամանակն ինքն կըխօսէ: Ի՛նչո՞ւ ասեք
Շահազիզեան — կամսարականների ազգա-
բանութեան մասին, որ մեր դիւրահաւան
ոսոխի բուն նպատակն է, վասն որոյ և և-
րուած, խորովուած, փթթութուած, թը-
թութուած սրտով յարձակուել է իմ վրայ
ասելով թէ՛ իբր թէ ես նախանձ և ատե-
լութիւն ունիմ ընդդէմ Շահազիզեանց
ազգատոհմին: Ինչի՞ համար է նա էսպէս
երեւակայում, ինձ յայտնի չէ: Անշուշտ
ինչպէս բարի մարդը կըկարծէ, որ ամենայն
մարդ իր նման բարի կըլինի, նոյնպէս նա-
խանձոտ, սխալալ, քսու և բանասարկու-
թիւններ սերմանողն՝ ուրիշներին իր նման
կերեւակայէ:

Որովհետեւ Գ. Յարութիւն Շահազիզ-
եանցն այժմ ստիպեց ինձ ձգմարտու-
թեամբ և անկիր մաօք պատմել էն՝ ինչ

որ մինչև ցայսօր ոչ ոքի չէի յայտնել, ուրեմն տսնեք, բայց խոնարհաբար խընդրում եմ նրանից, որ ինչպէս «Մեղու Հայաստան» օրագրի 26 համարի թերթը (որի մէջ իր հրատարակած յօդուածն էր) ծոցումը դրած՝ ինքեան պատահողներին տալիս էր կարդալ, կամ ինքն էր փողոցներումը կամ խանութներումն այլոց համար կարդում կամ հրաւիրում կարդալու, էնպէս էլ չանէ էս իմ յօդուածի թերթի հետ: Այժմ խնդրում եմ բարեմիտ ընթերցողների ունկնդրութիւնը:

Հանդուցեալ Յովակիմ և Պ. Յարութիւն Շահապեղեանները 1838 թէ 1839 տմին, իրանց թաւադութեան մասին Ֆաթ-Ալի շահի շնորհած Փարմանը ուղարկել էին իմ երէց եղբօր վերայ, որ Թավրիզի Ռուսաց հիւպատոսարանումը վաւերացնել էինք տուել: Արբ չմէք Փարմանումը Ամանարական բառը կարդացինք, կարի գարմացանք, որովհետեւ մինչև էն ժամանակը լսած չէինք թէ, նրանք էսպիսի մէկ նախարարական սերունդից ծագումի պոչեցն էին բռնել: Այլ էսպէս էլ էր, ըստ որում մօտիկ ժամանակներս նրանք սկսեցին ինքեանց Ամանարական վերակոչումն ընծայել — էն էլ ամաչելով, կարմրելով և խրանելով:

Չխորդ և իցէ, մէք դիմեցինք Ռուսաց հիւպատոսարանին, որ պատասխանեց թէ, «ինքն չէ կարող մէկ Փարման վաւերացնել» որ սրանից 30 — 35 տարի առաջ է գրուած, այլ պէտք է Պարսից դիւանխանէիցը նոր ինորոյ վկայական ստանաք Փարմանի ձիշդ լինելուն, ներկայացնէք հիւպատոսարանին, որ և համեմատ նրան

ինքն էլ վաւերացնէ: Մէք ևս դիմեցինք դիւանխանէին, որ Փարմանումը տասնից աւելի սխալներ և իրանց լեզուի կանոններին հակառակ գործածուած բառեր և նախադասութիւններ գտաւ: Այժէ իսկական Փարմանը կամ նրա պատճենն առ ձեռն լնէր, դիվանխանէի ասածներից շատն այժմ յուշ կրբերէի, ուրեմն որքան որ մտքումն փնացած են՝ էն տսնեք: Աստուծ էր թէ,

«Նախ» մեր մէջն ինչ ճշշի (գրագէտ, որ դիւանական պաշտօն է) որ ապա բառս պատուանուն տայ Հայի, նրա աջ ձեռքը պէտք է կտրած, մանտանդ որ էս Փարմանի ոճիցը՝ նախադասութիւններիցն և գործածուած բառերիցն երևում է որ չլօվ - բազ - խանէի գրագրի գրած է: (Չլօվ - բազ - խանումը գրագիրներ կան, որոնք մէկ փոր չլօվի համար՝ ինչ ուղես կըզրեն):

Արբորդ՝ Փարմանումը յիշուած Բառք բառն ոչ Արաբերէն է՝ ոչ Պարսկերէն և ոչ Թուրքերէն, և էն պաշտօն է արդեօք, տիտղոս է, կոչումն է, արտօնութիւն է, ի՞նչ է նրա նշանակութիւնը՝ մեզ անհասկանալի է, և մեր Շահին ինչի՞ արդեօք իր Փարմանումը այլազգական բառ գործ կածէր՝ երբ իր հպատակին էր շնորհում:

Արբորդ՝ Շահերի Փարմանների քամակին եթէ եօթն կամ զոնէ հինգ վէզիրների կնիքներ գործմուած չլինին, էն Փարմանը ընդունելի չէ:

Չորբորդ՝ Փարմանի մէջը յիշուած նախորդ տիրապետողներն երբ և ո՞րք են եղած, յանուանէ չեն յիշուած, ուրեմն չինձու է:

Հինգերորդ՝ Փարմանուհը յիշուած Հայն, եթէ իր նախահաւների կամ իր ծառայութեան մասին մէկ զրաւոր ապացուցութիւն որեւիցէ տիրապետողից կամ Շահի Փարման ունի, թող հիմի բերէ նայինք, հաւաստի անկնք, յետոյ էս Փարմանը վաւերացնենք, եւն եւն:

Մեք էլ վերոգրեալ անցքը հաղորդելնք Պ. Շահադիզեաններին, որոնք պատասխանեցին թէ, եթէ կարողանաք էդպէս՝ ինչպէս կայ, առանց ինչ հետեանաց, Փարմանը վաւերացնել տաք, մինչեւ 100 ոսկի էլ մնաւ, մեք կրճարենք, վասն որոյ մեք կրկին անգամ զիմեցինք զիվանխանէի նոր եկած նախագահին, որ շատ հետաքրքրութեամբ նայեց, նայեց, կրկին-կրկին անգամ կարդաց, շուտ մոտ առեց Փարմանը, հարցրեց, իմացաւ որ Թիֆլիսից է առաքուած, ասեց. բարեկամներ, ես ձեզ խորհուրդ եմ տալիս, որ էս Փարմանն ուրիշ մարդու ցոյց չտաք, որովհետեւ լսում ենք որ, ոմանք մէկ տեսակ դեղ են հնարել, որով հին Փարմանների, հրամանագրերի, կապալագրերի և մուրհակների մէջ գրածներն էնպիսի վարպետութեամբ են քննում, մաքրում ու նոր ինորոյ ինչ ուղում են՝ գրում են, որ դժուարին է լինում ամեն մարդու ճանաչել, և մեք էլ այժմ հետամուտ ենք նրանց շինողներիցը մէկը գտնէ ձեռք բերենք: Թէեւ էս ձեր ներկայացրած Փարմանն էլ շատ կասկածաւոր է երևում, բայց ըստ որում ոչ ոքի փնասակար չէ և դուք էլ օտարական և հիւր մարդիք էք, վասն որոյ լաւ կանէք սլահէք, որ ձեր ոտն էլ կապիսի գործում չխառնուի: Մեք էլ էն Փարմանը 1842 թէ 1843 թուին

վերադարձրինք Շահադիզեանց պարոններին:

Երդարեւ շատ ժամանակ չտեւց, որ մէկ Արեւանցի թէ Նախիջևանցի միջառնադում անուն Պարսիկ բռնեցին կեղծ թղթեր շինելու համար և առաքեցին Թէհրան:

Եւ յժմ դանք ասել մեր անձնական համեստ և համառօտ կարծիքը Փարմանի էն տողերի վերայ, որ Պ. Շահադիզեանցն իր յօդուածի ծանօթութեան մէջ Ռուսերէն թարգմանած՝ վստահութեամբ առաջ է բերում:

Նախ՝ Պարսիկները Փարմանի գլխումն այս ինքն սկզբումն երբէք տարեթիւ չեն գրել:

Երկրորդ՝ Պարսից լեզուին Արմենիա բառ չկայ:

Երրորդ՝ Պարսիկէնումն ինչպէս նա առաջ է բերում, զրուած է իբր թէ . . . Աղա Սարապե . . . ալ Նիջաբայի (նիջաբայի) վէ Ռասադան Երֆէնի թէ Բաշա, որ բառ առ բառ կընշանակէ, «աղա Սարապեան . . . յազնուականաց և ի Թաւազաց Հայոց լինի», կամ թէ Պ. Յարութիւնի պատուի համար ասենք, է:

Իսկ թաւազացեալ Պ. Յարութիւնը Ռուսերէն թարգմանել է հսպէս Ага Баранетъ . . . происходитъ . . . изъ поколения Армянскихъ Князей: Էս ևս բառ առ բառ նշանակում է . . . «Աղա Սարապեան . . . ծագում է ի սերունդոց (կնազից) իշխանականց Հայոց:

Ս. Ամեն ընթերցող կրտսնէ թէ, ինչ անհիմն զանազանութիւն ծագեց Պարսկերէնից Ռուսաց լեզու Պ. Յարութիւնից թարգմանածի մէջ:

բ. Այն հանդուցեալ Արարակեա աղէն, ոչ նրա հայրն, ոչ պապն և ոչ նրա նախահաւաններն, ինչպէս և կոնդակն ու Փարմանն էլ ցոյց են տալիս, Վրաստանցիք չէին, որ Ռուսաց տիրողոս էին ունեցել. ապաքէն թաւաղ բառն ի՞նչ արդեօք նշանակութիւն կունենար Պարսիկներէ կամ Հայերի համար, որոնք էն բառի նշանակութիւնն ամենեւին չէին հասկանում:

գ. Երգեօք կայ մէկ օրինակ, որ Շահերի Փարմանովը մի որ, կամ թէ կուզես մահմեդական տիրապետող խաներիցն լինէին, որ կնեադութեան տիրողոս ստացած լինի Ռուսաստանի, թէ կուզես ասա Վրաստանի մէջ, որ ըստ մեծի մասին հարկատու էր Պարսից:

դ. Եւելի զարմանալին էն է որ, Փաթ-Ելի շահը շնորհում է աղա Արարակեաին Վրացերէն ահադոս 1220 Հիջրին՝ այս ինքն 1805 ամի Տեառն, այն ինչ Վրաստանը հինգ տարի առաջ արդէն միաւորուած էր Ռուսաց կայսրութեան հետ, ուրեմն չէ կարելի ասել որ, Շահն էնքան տղեւ էր, որ հինգ տարի առաջ իր տիրապետութիւնից դուրս եկած երկրին միմիայն պատկանեալ տիրողոր՝ շնորհում էր մէկ Հայի, որ իր հպատակն էր: Երգեօք սրանում մէկ լեզուայ կայ. թող պատասխանէ Պ. Յարութիւն Շահազիզեանցն:

Չորրորդ՝ Փաթ-Ելի շահը 1805 ամին եկած Երեան Ռուսաց հետ պատերազմում էր, ամօթ չլինի հարցնելն թէ, էն նեղ և անձուկ ժամանակումը շահն ի՞նչ տեղաց, ի՞նչ արիւիւից, ի՞նչ մեարիքական մասնից (որոնք Պարսիկներին մինչև ցայսօր անձանօթ են) վերահասու եղաւ

թէ, նախ 650 և յետոյ 350 տարի իրանից առաջ, Հայոց նախարարական Ամբաստան տոհմիցն Մարգար և Մնացական անունով ոմանք՝ Շօրակեալ զաւառին տիրապետողներ են եղել և իր ժամանակակից ոմն Յարութիւն սերուած էր էն տոհմիցն: Բայ խոցանէ, եթէ Շահը չիմացաւ և չյիշեց իր Փարմանումն, որ Մարգար ոմն ծառայել է թահան - շահին՝ Շահազիզ վերակոչմամբ, և Թորոս ոմն՝ Նազուրին՝ Խան - զուլի վերակոչմամբ, ապաքէն Նշմիածնի կաթողիկոսները, միաբանութիւնն և մեղքներն ինչ տեղաց իմացան ու մի և նոյն ժամանակն էլ աւելացրին ոմն՝ Աերսէս անուն ու երեւելէ եւ իսկ բառերն էլ նրա պոչին կպցրին:

Հինգերորդ՝ Փարմանումն, ինչպէս Պ. Շահազիզեանի Ռուսերէն թարգմանութեան մէջ զրուած է թէ, . . . Եղա Արարակեա որդի Յարութիւնի և ինչ արդեօք ինչե՞ Յարութիւն քահանայի որդի չէ զրուած, այն ինչ նորա հայրն էն ժամանակն արդէն քահանայ էր: Եսպէս զրեւումն էլ միտք կայ:

Փորը ինչ էլ կոնգակ - վկայականի վերայ խօսենք: Աորա մէջ ասած է, « Եշտարակցի իշխանապն Արարակեա (սրան հեթանոս Շահը երեք տարի առաջ Եղա պատուանուն էր շնորհել, իսկ մեր չկամ և մախացող հոգեւորականներն և մեղքները զլանում են) Տէր Յարութիւնեան, . . . նախնիք սոցա Աերսէս անուն (ե՞րբ) երեւելի իշխան ի Շիրակաւան, յազգէ Աամարականաց (առ քեզ արաքոյ) . . . ի զօրանալ իշխանութեան Թաթարաց ի յԱնի (1165 ամին) որդիք որդւոց նորա Մնացական և Թորոս, . . . զնան ի Մայ-

բազում . . . յայնժամ և երեք եղբարք յորդուց Մնացականին . . . երեց որդին, որոյ անունն էր Մարգար, գնայ առ Ջահան - շահն (1455 - 1465 ամին) որ նստեր ի Վալբէժ . . . և խնդրէ ծառայել ի դրան նորա (ընդ հակառակն սրանց համար Ֆարմանումն ասած է ինքնազուխ տիրապետում էին Շօրագեղան) . . . և այնքան հաճելի լինին (ինչով)՝ մինչև ի բաց թողնալ զանուն Մարգար, կոչն գնա Շահագեղ (զարմանալի ճիշդ ապացուցութիւն է) . . . երկրորդ եղբայրն նորա Թորոս անուն մօտանէ ի ծառայութիւն Արեանայ իշխանին, որ անունն Ադաղուբ . . . և լինի սիրեցեալ յԱդաղուբայ (1478 ամին) . . . կոչն գնա Խան - զուլի (ի՞նչպէս էս երկու եղբօրն էլ պատահեց անուանափոխութիւն: Այսու ամենայնիւ ի հարկէ Ջահան - շահիցն և Ադաղուբիցն զբաւոր ապացուցութիւններ կուեննայ Շահագեղեան - Խանզուլեանց սերունդն) . . . որ և այս Խան - զուլի փոխադրեալ զընակութիւն և զընտանիս իւրեանց յայնկոյս զետոյն ի զիւզն Աշտարակ (կարծեմ Ֆարմանումն էս բառս չըլնի) . . . և վասն այսր փոխադրութեան մինչև ցայսօր ժամանակի (ի՞նչ անհրեքելի ապացուցութիւն) սերունդք երկց եղբարց նոցա յանուն փոխադրողն իւրեանց անդէն յԱշտարակ Խան - զուլի ասելին և ըն: « Իս վերջին կոչումը ճշմարտանման է: Հա՛, ինչի՞ արդեօք էս սերունդը Խանզուլեան կոչումը խոտելով, կէս դարից աւելի Շահագեղեանց բառս էր սեփականել ինքեանց:

— Ի՜նչ, այնուհետև: — Ի՜նչ ի՞նչ այնուհետև, կերաւ խարխուհ, խնձաւ գէշ,

մի՞թէ, չկարգացիր վերոյիշեալ Ֆարմանն և կոնդակը, նրանցով Պ. Յարութիւնը դառաւ թաւաղ - կնեաղ ու բանը վերջացաւ:

Զի՛, պարսն, էդ քո բանի մէջն ուրիշ բաներ էլ կան, լա՛ն: 1165 թուիցը մինչև 1478 թիւն և 1478 թուիցը մինչև 1805 կամ 1808 թիւն, երբ Ֆարմանը կամ կոնդակ - վկայականը դրուած են, նախ 300 և ապա 330 տարի ժամանակամիջոցներումն, այս ինքն իշխան և ինքնազուխ տիրապետող Ներսէսիցը մինչև թաւաղ կնեաղ Շահագեղն և Խան - զուլի Ամասարականներն, և սոցանից մինչև Տէր Յարութիւնը, ո՞յք էին մին զմինից սերուած և ի՞նչ էին նրանց անուններն: Ի հարկէ նրանք ճրագներ չէին՝ որ վիշիւր ու յանկցնէիր, և հարիւրաւոր տարիներ յանկած և անծնունդ մնային, ու յետոյ ծծումբով, երբ կամենայիր, վերստին վառէիր որ ծրնէին:

— Պ. Յարութիւն Շահագեղեանցը միւս կողմիցը սաստում է և ասում թէ, բանը շատ չին քրքրել, ապա թէ ո՛չ՝ կուռչեմ, կը խռովեմ, կը նեղանամ ու վրէժ էլի հայհոյանքներ կը հրատարակեմ: Մուկը կնքան փորեց փորեց, որ կատու դուս կկաւ: Լաւ է լաւ, լա՛ն:

— Աչքիս վերայ, էդ մասին կը լռեմ, բայց միւսի մասին լռել անկարելի, ապաքէն խնդրեմ լսել: Անեաղ - թաւաղ Պ. Յարութիւն Շահագեղեան - Խան - զուլեան Ամասարականը վարպետութեամբ մէկ ուրիշ հոտով խունկ էլ է ծխում իր յօղուածումն, որպէս զի միամիտ ընթերցողներին զենաւորէ ընդդէմ ինձ: Ահա նորա բառերն, « Վալուստ Շիրմաղան

եանն չէ խնայել հանգուցեալ 'Ներսէսի, 'Գանիէլ և Նփրեմ' կաթուղիկոսաց, 10 եպիսկոպոսաց՝ 2 աւագ քահանայից և 5 մեկեքաց յիշատակը սեւացնել և նրանց անուանելի վերայ սեւ արատ դնել և դուրս հանել նրանց իբրեւ խարդախ՝ «պախ» և «էրո-նեան զառաւար անշն» . . . (⁂):

Ար անդ էր արդեօք Պալուստ Շիրմազանեանն էդ անձանց վերայ էդպէս բաներ ասել կամ զրել, թող ցոյց տայ Պ. Յարութիւն Շահազիզեան ճշմարտախօսն: Եւ խոշորութեամբ զրպարտողն, զրախօսին, համարձակվում եմ ասել ան — ին, — ան — ին, ի՞նչ արդեօք անուն տամ: Եթէ էդ պարոնը ցոյց տայ որ, Շիրմազանեանի ստորագրութեամբ կամ անունով մինչև ցայսօր էն կոնդակի մասին կամ նրա մէջ յիշուած հոգեորականներին (բացի սրանից որ կարդում էք) մի յօդուած կամ զրուած ուր ուրեք հրատարակուած լինի, էն ժամանակը նրան ընծայած ածականներն իմ վերայ կառնեմ: Իսկ եթէ նա չապացուցանէ, ի հարկէ էն ժամանակը նա ուրիշ լաւ - լաւ ածականներէ էլ արժանի է, որ այժմ խնայեցի ընծայել:

Պ. Յարութիւն Խան - զուլեանցը, մեղայ մեղայ, Շահազիզեանց Ամամարականը էնպէս զրելով արդեօք նախանձախնդր է «Ներսէսի, 'Գանիէլի և Նփրեմ' կաթուղիկոսաց, 10 եպիսկոպոսաց, 2 աւագ քահանայից և 5 մեկեքաց» անուանը և պատուին, թէ զրգուում իր ազգաբանութեան կոնդակը հերքելու համար է էսպէս զրում: Եւ էլ մէկ տուտուց հարց է աննք: Աոնդակ - վկայականի սը-

խախներ հանելն*) արդեօք տէրութեանը ի՞նչ փնտաւարութիւն կար, ինչպէս նա զրում է: Յետագայ ապացուցուած անցքիցն ամեն աղինւ սիրտ ունեցող Հայը կը դուշակէ թէ Պ. Յարութիւնն ի՞նչ պէս Հայոց օրինաց և անուանը նախանձայոյղ և ազդասէր անձն է:

Ա. Եջմիածնի Անուղի Պօլոթենիի մէջ զրուած յօդուածի մասին թէ «մեր կուսակրօն հոգեորականների կայքը նրանց մահուանից յետոյ պէտք է ժառանգեն նրանց ազգականներն», Հայոց բոլոր ազգը 40 տարիէ հետէ բողոքում է, խնդրում է թէ, այդ կանոնը ընդդէմ է մեր դարաւոր սրբազնացեալ եկեղեցական կանոններին: 'Ներսէս կաթուղիկոսը Հաշտարխանի վիճակաւոր Աերովէ եպիսկոպոսի կայքի համար դատարաններումը վէճ բացեց, քանի քանի տարի աշխատեց, մինչև որ համեմատ մեր ազգային նուիրական - եկեղեցական կանոնների հաստատեց եկեղեցական օրինաւոր ժառանգութիւնն ու մարմնաւոր ժառանգք չկարողացան տիրել էն եպիսկոպոսի կայքին: Մի և նոյն տիուր վիճակի մէջ ձգեցին և ներկայ Աւհափառ Հայրապետ Տ. Տ. Պէրզ բազմարդիւն Աթուղիկոսին. քանզի 'Ներսէս Աթուղիկոսի մահուանից յետոյ, նրա եղբոր որդի Պ. Յարութիւն Շահազիզեանցն իբրեւ ժառանգ հանգուցելոյն, վէճ բացեց թէ,

(*) Այս առթիւ կարեւոր է յայտնել ի զորուութիւն ամենեւոյն, որ խորդախեալ կոնդակներ եւս կըղտնուին՝ որը բոտ մեծի մասին ցեղաբանութեանց եւ կամ մուրացկանութեան համար են:

Ներկայ Ղ. Ե. Հայրապետի օրով մի քանի հատը ձեռք բերուեցաւ եւ պատասխանեցաւ: Ի. Խոր:

Ներսէսի անուանով Թաթևիսումը շինած տունը, նրա ճակատի աղամանդեայ խաչն, մատանիքները, կուրծքի վերայ կրած շքանշաններն (որոնք պարզեռած էին Օդոստափառ Ռուսաց կայսերներից) կպատկանին ինքեան Պ. Յարութիւնին և ինչ : Մեր արդարեւ շատ Աթուղիկոսների, եպիսկոպոսների և վարդապետների աղքատ և անբարոյական ազգականներ ունեցել ենք, բայց մեր պատմութեան էջերումն ուրիշ չենք կարդում, և ոչ էլ տեսած ենք կամ լսած, որ նրանք ժառանգութեան երբ և իցէ վէճ բացած լինին : Իսկ բարի ժառանգ Պ. Յարութիւնը կամեցաւ Թաթևիսում առաքելոց, սուրբ Պրիգոր Լուսաւորչից սկսած մինչև Ներսէս Ե՛ Աթուղիկոսներից և բոլոր ազգից սրբապնացրած սուրբ Եթովի և նրա վեհապետների իրաւասութիւնը հերքել : Նրանի թէ այժմ Ներսէսը վերականգնանար, տեսնէր որ իր սիրելի եղբորորդին մերժում է սուրբ ԼԵՎՈՒՄԻԱՆԻ և նրա Հայրապետների օրինաւոր ժառանգութիւնը : -- Ի՞նչ էք կարծում, էն ժամանակն Ներսէսն ի՞նչ կանէր :

— Ընչուշտ նա իսկ և իսկ Հրաժարիմք . . . կասէր, սրտաճաք կըլնէր ու վերըստին կը մեռնէր :

— Ի՞դ թողնենք, յետոյ, էն ասա : — Ի՛չ ի՞նչ յետոյ. Ռուսաց զատարանները, տան վէճը մերժեցին, իսկ միւսների համար վճուեցին թաւաղ — կնեաղ Պ. Յարութիւնի կողմն և վճուագիր տուին նրան : Նա էլ վճուագիրը յանձնեց ոստիկանութեան անուանին, որ գնայ սուրբ ԼԵՎՈՒՄԻԱՆԻ, պահանջէ Պ. Նահափառ Հայրապետիցը կամ Անիոյիցն, եթէ նրանք զլանան

վերադարձնել հանգուցեալ Ներսէսի կրած զարդերն և ինչ, էն ժամանակն սուրբ ԼԵՎՈՒՄԻԱՆԻ զանուած ոսկէ - արծաթէ սուրբ մասունքների տուփերն, օծած խաչ - խաչմառները, քշոցները, թագերը, վահանները, զաւազանները և այլն և այլն՝ ինչ որ գտնէ, ածուրդով վաճառէ, նրանցից զոյացած դրամը բերէ վճարէ ինքեան Պ. Յարութիւնին : Դէ՛, եթէ Պ. Յարութիւնը խօսք ունի սրա առաջին, թող ասէ :

Պարոն ընթերցողներ տեսէք, նա՛ որ իր բարերար հօրեղբօր անմահ Ներսէսի անունը արատուելոյ համար լռել էր, նա որ ազգային Եթովի սրբազան կայքին չէ խնայում ածուրդի հանել, այժմ իր ազգաբանութեան կոնդակը ջրելոյ համար հրապարակաւ նախանձախնդիր է հանդիսանում Աթուղիկոսների, եպիսկոպոսների, քահանաների և մէլիքների անուանը և պատուին : Լսալիսի մարդկանց շինծու կոնդակ - վկայականներ ներկայացնելու համար, Ռուսաց տէրութիւնն, ըստ նախազուշակելոյ նոյն իսկ Ներսէսի, ի վերջոյ իր օրինաց կոծղէ մէջ արձանագրեց որ, այսուհետեւ չընդունուի Աթուղիկոսների տուած վկայականներն որ և իցէ մարդու ազնուական առհմից ծագման համար, այժմ միւսնոյն մարդիկն՝ ուղղում են դարերով սրբազնացրած ժառանգութեան կանոնն եղծանել : Ի՞նչ մարդն որ չէ խնայում բոլոր իր ազգի, սուրբ Եթովի պատկանեալ նուիրական կայքը վաճառել տալու, էսօր աղգասէր հանդիսանալով, համարձակվում է իր յանցանքն վարդուրել ու ուրիշներին մեղադրել, ինչպէս մաճակներ կապիկն : Ասն մարդիկ,

որոնք կարծում են թէ, պատմութիւնն էլ կը խաբուի. — քաւ լեցի, — պատմութիւնը շուտ թէ ուշ, ամեն ինչ անաչառութեամբ քննելոց է և դատելոց, որքան և մէք ժամանակակիցներս գուն գործնէք չարն բարի՝ և բարին չար հանդէս դուրս բերել:

ԳԱՂՈՒՍՏ ԵՐԲՄԱԶԱՆԵԱՆՅ.

Ի 29 Յունիս 1878 թ.

ԹԻՖԼԻՍ:

Այսուհետեւ եկեղեցի Հայաստանեայց տոմարի դատերէ ազատ է, որովհետեւ Վեհ. Հայրապետի Ծանուց. եւ առաջարկութեամբ՝ կուսակիցն եկեղեցականաց վերաբերեալ ժառանգութեան օրէնքները փոխուեցան, եւ այժմ կուսակիցն եկեղեցականաց ժառանգներն են Ս. Եւմիածին եւ վանօրայք — ուր որ Միաբան ձեռնադրուած լինին, — ինչպէս նորահաստատ կանոններով իմիասին աւելի պարզ եւ ընդարձակ տեղեկութիւն հրատարակուած է Արարատ ամսագրոյ 1871 ամի (Զորորդ շրջանի՝ Թ. Ա.) Մայիսի Թերթին մէջ յերեսն 49:

Ի ՄԱՏՐԱՍ.

Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի վիճակին Հայոց Առաջնորդ եւ Ծ. Նուիրակ Գեր. Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս ի 17/29 անցեալ Նոյեմբերի Կալիաթայէն մեկնելով՝ ի 21/5 Դեկտեմբեր ամսոյ հասած է ի Մատրոս՝ տեղւոյն Հայկական

փոքրիկ Հօտին այցելելոյ եւ դայն միութարելոյ համար, ուր եւ արժանաւոր յարգանք եւ սիրով հիւրընկալուած է:

Աւելի ընդարձակ եւ կարեւոր տեղեկութիւնքը՝ ինչպէս Հնդկաստանու եւ Զինաստանու այլ տեղեաց՝ Նոյնպէս Մատրոսու Հայոց վերայ տակաւին ստացած չլինելով՝ — որ եւ այցելութեան աւարտմանէն զինի պիտի ստացուի, — առ այժմ՝ այսքանը միայն կարելի է հաղորդել՝ զի երբեմն եռանդուն եւ նշանաւոր Հայոց բազմութեամբ հաչակուած Մատրոսը՝ ի ներկայիս հազիւ լատարն եւ չափանձինք ունի, Ս. Աստուածածին անուամբ մի եկեղեցի, գրամագլուխներով ապահովեալ դպրոց եւլն, եւ յանցելումն ծագած ազգային գթութիւնք եւս՝ քան հազարէն աւելի ռուբլի մնիւնէն յետոյ՝ հանդարտած է քան զակրն կալեալն բարի հետեւանքով:

Գեր. Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս ի 21/2 Յունիսարի տարւոյս Մատրոսէն վերադառնալով՝ չորորդ օրը ի Կալիաթա հասած է:

ՀԱՇՈՒՆՅՈՒՅԱԿ

ԵԼԵԻՄՏԻՑ ԵՐԿՍԵՆԻ ԴՊՐՈՅԱՅ

ՀԱՅՈՅ ԱՍՏՐԱԽԱՆՈՒ

Ի 1877 ԱՄԻ.

Ի ԴԵՄԻՎՈՐՔԻՆ ԵՐԱՐԱՍ ԵՄԻՆՔԻՆ.

Հոգարարծումին Աստրախանայ Հայոց Հոգևոր երկուց սեռից՝ դպրոցաց ընդ ամին առարելով դիմառօտ հաշուեցուցակ մտից եւ ծախուց գումարաց իւրոց վասն 1877 անցելոյ ամի, խոնար-